

Türk Kozmoloji Anlayışının Kültürel Yansımaları Mihrimah Sultan Külliyesi Örneği

Doç. Dr. Metin ARIKAN

Dokuz Eylül Üniversitesi,

Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü

metinulborlu@yahoo.com

Dr. Gülcan KIZILÖZEN

ggulcangulmez@gmail.com

Öz

Mimar Sinan'ın (1489?-1588) Kanuni Sultan Süleyman'ın (1495-1566) kızı Mihrimah Sultan (1522-1578) için İstanbul boğazının iki yakasında inşa ettiği külliye, mimarî görkemlerinin yanı sıra mimarın duygusal dünyasının bir yansıması olması iddialarıyla da gündeme gelmiştir. Bu yargı, temelinde doğru olmakla beraber, kanaatimizce düşülen hata, dillendirilen duygu dünyasının kökenidir. Mimar Sinan'ın Mihrimah Sultana âşık olmasıyla ilgili şehir efsanesinin çürütülmesiyle yetinilmeyen çalışmada ayrıca güneş ve ayın, yani Mihrimahın, Türk devletine, Türk hükümdarına sembol olarak seçilmesi ve asırlarca korunması da anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mihrimah Sultan Külliyesi, Türk Kozmolojisi, Mimar Sinan, Kün-Ay (Mihr ü Mah), Göstergelerarasılık

Culturel Reflections of Turkic Cosmolgy Mihrimah Sultan Complex Sample

Abstract

The complexes that Sinan has built for Mihrimah Sultan, daughter of Kanunî Sultan Süleyman, on both shores of Bosphorus on XVI th century, besides its architectural magnificence comes into question with claims of being a reflection of his emotional sphere. Though this statement is mainly correct, we claim that there has been a mistake on the roots of this emotional sphere. In this paper we assert that these roots are not in a so called love directed to a woman, rather it's a reflection of internalization of the Turkish cultural sphere to which Sinan the Architecture has belonged.

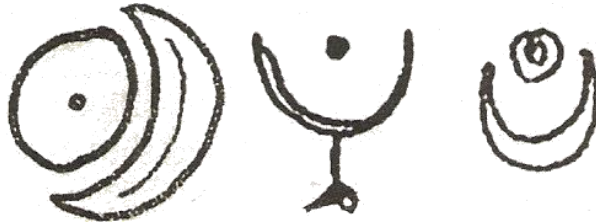
Key words: Mihrimah Sultan Complex, Turkic Cosmology, Sinan the Architecture, Kün-Ay (Mihr ü Mah), Intersemiotics.

Mimar Sinan'ın Kanunî Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultana âşık olup onunla evlenmek istediği, arzusunu gerçekleştiremeyince de aşkını, Mihrimah Sultan için inşa ettiği iki cami vesilesiyle ölümsüzleştirdiği dillendirilmiş ve bu anlatımlar şehir efsanesine dönüşmüştür. Boğazın iki yakasında karşılıklı olarak inşa edilen camilerden birinin üzerinde güneş kavuşurken, diğesinde ayın doğması ve böylece “güneş ve ay” anlamına gelen “Mihrimah” adının sembolleştirilmesi, bazı çevrelerce mimarın aşkını ölümsüzleştirme çabası olarak yorumlanmıştır.

Düşüncemize göre, güneş ve ay ile ilgili mitolojik inanışların “mimari yapıda ritüele dönüşümü” olarak değerlendirilebilecek olan Mihrimah Sultan cami ve külliyesi, kendisini geçmiş mimarî deneyimlerin doğal varisi olarak gören ve eserlerinde Akdeniz'den Asya içlerine kadar uzanan bölgenin izdüşümlerini görebildiğimiz (Arel 1996: 27-37; Akın 1996: 27-37) Sinan gibi bir mimari dehanın, entelektüel yapısı itibariyle mitolojiye, ritüellere, kozmolojik anlayışa hiç de yabancı olmadığını gösterip kanıtlamaya yetecektir.

Türk kültürünün şekillenmesinde önemli bir yere sahip olan gök ve yer-su unsurlarından güneş ve ay tasavvuruna dair anlayışın mimarideki yansıması olduğunu düşündüğümüz Mihrimah Sultan külliyelerinin sembolik anlamını açıklamaya çalıştığımız bu çalışmada düşüncelerimizi daha iyi anlatabilmek için ilk olarak Çu döneminden Osmanlıya kadar Türk kozmolojisinde bu konuyla ilgili görüşleri Emel Esin'in eserlerinden özet halinde aktarmayı düşünüyorum.

Türklerin kozmolojik anlayışına dair ilk bilgiler, Çu dönemine aittir. Eski Türkler diğer pek çok toplumda olduğu gibi kendilerini merkez olarak algılamışlar, güneş ile ayın bu merkez etrafında karşılıklı olarak döndüklerini ve 21 Mart ve 21 Eylül'de kavuştuklarına şahit olmuşlardı. Bu “ulu” güne “Kün-ay kavuştu” demektedirler (Esin 2001:147-149). Biri gündüzü (eril), diğeri geceyi (dişi) temsil eden iki simgenin karşılaşması “iyiliğe” yoruluyor ve Çu döneminden itibaren hükümdarla ilişkilendiriliyordu. Çu hükümdarının bayrağında yer alan bu simge, aşağıda görüldüğü gibi ay ve güneştopu şeklinde bir piktogramla temsil ediliyordu.

(Esin 2001: 69)

Emel Esin'in vermiş olduğu bilgilere göre, Türkçe "görüşmek" anlamına gelen Kün-ay tabiri yani, güneş ve ayın gökyüzünde beraber görünmesi sonraki dönemlerde Farsça "mihr ü mâh" sözüyle karşılanmış, fakat yine aynı kozmolojik görüşü ifade etmek için kullanılmıştır. Bu tabir, günümüz Türk bayrağındaki ay yıldızına benzer şekilde tasvir edilmiş olmakla birlikte "töre verici mertebeye erişmek, cülus, ay ve yılbaşına" da işaret etmekteydi. Yani önemli törenler de bu günlerde yapılmaktaydı. Bu törenlerin yukarıda da ifade edildiği gibi, biri gündüzü, diğeri geceyi temsil eden iki parlaklık simgesinin bir araya geldiği zamanda yapılması bizleri Emel Esin'in "evrenselci dikotomi" olarak adlandırdığı iki ilke düşüncesine götürmektedir. Bu düşünceye göre kâinatın bütün tezahürleri gök ve yer_sub/v'un (yer-su yeryüzü) temsil ettiği birbirine zıt; fakat birbirini tamamlayan iki evrensel nefesten oluşmaktaydılar. Zıt ilkelerin bir araya gelişi de yaratılışa sebep olmakta, hayatın kendisini, özünü oluşturmaktadır. Çin-Türk kâinat düşüncesinden esinlendiği iddia edilen bir metinde (Esin 2001:23) geçen "... bu yerli göklü, dişili erkekli (ilkeler) kavuşursa, bütün canlı ve cansız, iki türlü varlık doğar" şeklindeki cümleler bizler için oldukça anlamlıdır. Yeni gün, yeni yılın başlangıcı veya "her şeyin başlangıcı" olarak da adlandırılabilir 21 Mart Nevruz günü gibi o günde gökyüzünde bir arada görülen Kün-ay da yaratılışın ya da başka bir ifadeyle kaostan kozmosa geçişin ifadesi için kullanılır olmuştur. Çu hükümdarları zamanında, yeni yılda, bir başka ifadeyle "Kün-ay" gününde, yeryüzünün sahibi ve gök tanrının temsilcisi olan hükümdar bazı ritüellerle bu kutsallığın bir parçası haline geliyordu. Kün-ay, Çularda olduğu gibi Kök Türk, Uygur ve Hakani dönemlerinde de kutsal kabul edilen bir gün olmuş ve hükümdarın tahta çıkış merasimleri bu günde gerçekleştirilmiştir. Tahta çıkan hükümdar bir keçe halı üzerinde havaya kaldırılıyor ve otağ çevresinde dokuz kez döndürülüyordu. Aya benzetilen hatunlar ise, bu törende taç giyiyor; ancak hatunlar koltukta dolaştırılıyordu. Yer ile göğün, güneş ile ayın buluşarak yaratılışın her yıl yenilenmesinin simgelendiği Kün-ay, İslamiyet'i kabul ettikten sonra da Türk kültüründe yaşamaya devam etmiştir. İslami döneme ait bir eser olan Kutadgu Bilig'de bu geleneğin izlerine rastlamaktayız. Kutadgu Bilig'de cülus töreninin yine baharın birinci ayının ilk gününde yapıldığını belirten Emel Esin, yılın ilk gününde, güneşin yıllık ve ayın aylık dönüşlerinin aynı anda başlamasına işaret olarak, Kün-ay dendiğini ve bu astrolojik simgenin beylik uğuru olduğunu dile getirmiştir. O gün tahta çıkan hükümdarın aynı zamanda kaostan kozmosa geçişi canlandırmış olduğu ve hükümdarın bu unsurlardan kut aldığı düşünülmüyordu (Esin 2001: 147-159). Bu durum, Hakani devrinden sonra da devam etmiş ve Gazneliler, Dihli ve Mısır Memlukları, Müslüman Moğol

hükümdarları, Timurlular, Selçuklular ve Osmanlılar da mihr ü mâh'ı hükümdar simgesi olarak düşünmüşlerdir. Kün ve ayın birlikte görüldüğü sikkeler, paralar bastırmışlardır (Esin 2003: 105-106).

İnsanlık tarihinde yadsınamaz bir önemi olan gökyüzü ve ona bağlı unsurlar, dinler tarihi açısından da çeşitli yönleriyle incelemeye tâbi tutulmuştur. İnanç ve pratiklerin kökenlerini sorgulayarak bu olgu ve olayların evrenselliğini açıklayan Mircea Eliade'ye göre, yeryüzündeki tarlalar, dağlar ve inşa edilen şehirler, binalar, tapınaklar vb. gökyüzünü sembolize etmektedir. Yaşadığımız dünyanın bir göksel dünyaya tekabül ettiği ve yeryüzünde uygulanan her eylemin gökyüzünde, asıl gerçekliği temsil eden göksel bir karşılığının bulunduğu Eliade tarafından belirtilmiştir (Eliade 1994:21). Bir başka şekilde ifade edecek olursak, yeryüzündeki yaşam, gökyüzündeki kutsal unsurların bir yansıması olarak kabul edilmiş ve dolayısıyla Türk hükümdarları ve ailesi Gök Tanrının yeryüzündeki temsilcileri sayılmışlardır.

Hangi medeniyet seviyesinde olursa olsun insanoğlunun hayatında bu tür inanış ve uygulamalar her zaman yer almış ve bunlar insanoğlunun hayatını derinden etkilemiştir. Köken itibariyle eski Türk inançları çerçevesinde değerlendirilebilecek olan ağaca bez bağlama ritüeli İslamiyet'in kabulünden sonra ve hatta günümüzde bile tekrarlanmakta ve bir inanç motifi olarak hâlâ yaşatılmaktadır. Başka şekilde ifade edecek olursak, mitlerin ya da yaratılışa ilişkin bazı tasavvurların çeşitli aşamalardan geçerek günümüze kadar ulaştığı ve bu inanç parçacıklarının –kökenleri çoğu kez unutulmakla birlikte- ritüeller biçiminde yaşadığı bilinmektedir. Hatta artık ritüel olarak uygulanmamasına rağmen kozmolojik tasavvur ve inanışların hikâye biçiminde yaşamaya devam ettiklerine de şahit olmaktayız (Raglan 2005:325). Zaman içerisinde Kün-ay ile ilgili inanışlardan doğan ve kişileştirilen kahramanlar ile onların maceraları sözlü ve yazılı ortam yaratıcılıklarının en önemli konularından birini teşkil etmiş ve hepimizin bildiği “Hurşit ile Mahmihri”, “Tahir ile Zühre” vb. halk hikâyeleri ile klasik edebiyatta Mihri Mah divan-mesnevilerinde alegorik olarak kullanılmışlardır (Türkmen 1974:159-164). Ancak, sembolik anlamlarıyla halk anlatılarındaki kahramanların adı olan güneş, ay veya Mihrimah, Hurşit, Zühre ya da Şems gibi ifadeler daha sonraki dönemlerde ait olduğu kültürel bağlamdan soyutlanarak farklı anlam çerçeveleri içerisine yerleştirilmiştir. Geleneğin unutulduğu zamanlarda bile devam eden bu adlandırmalar, Eliade'ye göre ilk yaratılışı hatırlatan sembolleri kullanmak suretiyle kutsala dönüşün tekrar tekrar sergilenmesinden başka bir şey değildir (Eliade 1993: 38-39). Çocuklara verilen “Günay” veya “Aygün” adlarının da bu çerçevede değerlendirilebilecek adlandırmalar olduğunu düşünüyoruz.

Mimar Sinan'ın, XVI. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan için, İstanbul Boğazı'nın iki yakasında inşa ettiği külliye, yukarıda sözünü ettiğimiz kültürel geleneğin bir ürünüdür. Mihrimah Sultan adına inşa edilen külliyelerden ilki Üsküdar'da, ikincisi ise, boğazın öteki yakasındaki Edirnekapı'dadır. Bu külliyelerin en önemli özelliği, yılın yalnızca birkaç gününde (bahar ekinoksu-yılbaşı-nevruz) güneş Üsküdar'daki Mihrimah külliyesinin iki minaresinin arasından doğarken, ayın Edirnekapı'daki Mihrimah külliyesinin üzerinden batması, akşam da Edirnekapı'daki külliye'den güneş batarken ayın Üsküdar külliyesinin üzerinde belirmesidir. Kaostan kosmosa geçişin ve yeni bir yılın başladığı bahar ayının ilk günlerinde, Mihrimah Külliyelerinin üzerinde beliren güneş ve ay, Kün-ay'ı (mihr ü mâh veya mihrimah) gökyüzünde oluşturarak "hükümdarlık kut"unu görsel bir şölen haline getirerek aslında yaratılışı, dolayısıyla "Kutsal"ı, "Tanrı"yı hatırlatmaktadır.

Mihrimah Sultanın adına yaraşır bir biçimde, mihr ü mâh'ın; yani güneş ve ayın gökyüzünde birleşmeleri ve Kün-ay olmaları, Mimar Sinan tarafından büyük bir incelik ve ustalığın ürünü olarak ölümsüzleştirilmiştir. Böylece, gökyüzündeki Kün-ay'ın (mihr ü mâh) kutsallığını yeryüzünde elinde tutan Mihrimah eski çağlardan beri süregelen bir geleneğin somut kanıtı olmuştur. Ne var ki üstün bir zekânın ve kültürel birikimin sonucu olan bu yapılarıdaki simgesel anlam, kültürel bağlamdan soyutlanarak farklı çevrelerce yeniden anlamlandırılmış, popüler bir takım anlatımların, bu anlatımlar çerçevesinde oluşturulan eserler ve belgesellerin gölgesinde kalmış, yeterince anlaşılammıştır.

Mimar Sinan'ın Mihrimah Sultan için inşa ettiği iki cami vesilesiyle aşkınlığı ölümsüzleştirdiğiyle ilgili anlatılan şehir efsanelerinin çeşitli sebeplere bağlı olarak (dizi, sinema filmi vb.) güncellenerek günümüzde bile popüler olmasını folklor ürünlerinin yeniden yorumlanıp yaşatılmasını sağlayan faaliyetler gibi yorumlayanların da olabileceğini belirtmekle birlikte kültürel bağlamdan koparılarak yapılan yorumlar konusunda titiz davranmanın da gerekli olduğu kanaatindeyiz.

Kültür unsurlarını ölü birer yapıt olma durumundan kurtarmanın, yani canlı tutmanın yolunun onların sürekli kullanılmaları ve güncellenmelerine bağlı olduğunu belirten Aktulum, en etkili güncelleme yolunun ise onların başka yapıtlarda yeniden kullanıma sokulmaları, başka bir deyişle metinlerarası/göstergeler arası bir sürece katılmaları olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, bir düşünce biçimi ve kültürün sürekliliği ancak bu yolla sağlanabilir (Aktulum 2012: 9). Konuyla ilgili olarak daha önce ifade ettiğimiz iki

uygulamayı Kubilay Aktulum'un görüşlerini desteklemek amacıyla örnekleyerek konumuza dönelim: Kültür Bakanlığı tarafından 7 Haziran–1 Temmuz 2006 tarihleri arasında Gaziantep'te düzenlenen VII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresinde sözlü kültür ürünlerini günümüz şartlarına göre işleyerek onların fonksiyonlarını devam ettirecek sanatçılara, yazarlara, senaristlere, bilgisayar programcılarına ihtiyacımızın olduğunu belirtmiş ve bu süreçle ilgili olarak iki örnek vermiştik. Birinci örneğimiz, Türk destanlarını yeniden işlenerek çocukların okuyabileceği seviyede resimli hikâyelere, romanlara dönüştürülmesi idi. Diğer örneğimiz ise, Alimcan İnyet ve Nuri Mahmut'un birlikte hazırladıkları “Naziğim” adlı operadır. “Nozugum” destanının Uygur anlatmasından Alimcan İnyet tarafından hazırlanan metin Nuri Mahmut tarafından opera olarak bestelenerek dinleyicilere sunulmuş idi (Arıkan 2008: 1-8). Hasan Kallimci adlı emekli öğretmenimiz ile diğer iki öğretim görevlisi tarafından gerçekleştirilen ürünler, kültür unsurlarının güncellenerek canlı tutulmasının en güzel ve en etkili örneklerindedir. Metinler arasındaki alışverişi, ilişkiyi belirtmek için metinlerarasılık teriminin kullanıldığını belirten Aktulum, bunun yanında bir metinle müzik eseri, mimari yapı, resim, sinema, fotoğraf vb. arasındaki ilişki ile ‘resim ile heykel’, ‘sinema ile resim’ vb. arasındaki ilişkiyi belirtmek için ise Saussure'nin ‘dil bir göstergeler dizgesidir’ tanımından yola çıkan Jacobson, Molinie, Gignoux göstergelerarasılık kavramını kullanmayı önerdiklerini belirtmektedir (Aktulum 2012: 53, 54). Bu bağlamda Mimar Sinan'ın, “Kün-ay”la ilgili tasavvurları, camiler vasıtasıyla göstergelerarası bir sürece sokarak somutlaştırdığını ifade etmek mümkündür. Kısacası, belli bir inanca dayalı gün ve ay sembollerinin mimari bir uygulamada tekrar hayat bulduğunu da söyleyebiliriz. Bu tip kozmolojik tasavvurların özellikle mimarî alanda Çulardan başlamak suretiyle pek çok Türk devletinde ve son olarak da Osmanlılarda (XII.-XVIII. yüzyıllar) kullanıldığı bilinmektedir (Esin 2006:123).

Mimar Sinan'ın Mihrimah Sultana aşkı ile ilgili olarak ileri sürülen görüşlerle ilgili olarak birkaç cümle söylememiz gerekirse, böyle bir aşkın söz konusu bile olamayacağını kesin bir dille belirtmemizde fayda vardır. Bu düşüncemizi birkaç örnekle destekleyelim:

İmparator Ferdinand'ın elçisi olarak 1554 yılında İstanbul'a gelen ve Sinan'ın eserlerinden oldukça etkilenen Augier Ghislain “kendinden önce gelenlerin ve kendisinin başarılarından kaynaklanan bir dehşet hissi yaratarak karşımızda duruyor”, diyerek tanımladığı Mimar Sinan, mimarbaşı dahi olsa Tanrının yeryüzündeki gölgesi kabul edilen Kanuni'nin yanında diğer Osmanlılar gibi sadece bir “kul”dur. Doğan Kuban'ın da ifade ettiği gibi “Kul

Allah'a ve Sultana hizmet eder, Sultana hizmet etmek de Allah'a hizmet etmenin bir parçasıdır". İslam felsefesine sadık kalmak amacıyla eserlerinde tezyinden (süslemeden) uzak duran, kendisini "Tanrının değersiz bir kulu" ve "fakir" (Kuban 1997, Ramazanoğlu 1995) diye tanıtan Mimar Sinan'ın, padişahın hayatta kalan tek kızı olmasından dolayı çok sevdiği, annesi Hürrem Sultan gibi devlet işlerine oldukça hevesli Mihrimah Sultana aşkını inşa ettiği iki cami vesilesiyle ölümsüzleştirdiği iddiası bize göre sadece iddia olarak kalacaktır.

Çu döneminden başlamak suretiyle Osmanlı İmparatorluğu'na kadar devam eden; hatta bugünkü bayrağımızda yerini aldığı düşünülen gün ve ay ile ilgili inanç ve uygulamalar Mimar Sinan'ın inşa ettiği Mihrimah Sultan Külliyyelerinde hayat bulmuştur. Üstelik bu Sinan'ın Türk kozmolojisine hâkim olduğunu gösteren tek örnek de değildir. Sözelimi, Sinan'ın ustalık eseri olan Selimiye camisinin müezzin mahfilinde yer alan çarkı felek motifi ve içinde yer aldığı kompozisyon bunun en çarpıcı örneğidir. Kün-ay ya da mihr ü mâh'ın gökyüzünde bir araya geldikleri yeni yılda, yaratılış sahnesi tekrarlanmakla birlikte, göksel kut'u elinde bulunduran Türk hükümdarı ve devleti yeryüzünde tüm ihtişamıyla hüküm sürmektedir. Mihrimah Sultanın dolayısıyla da Türk devletinin ve hükümdarının ululuğunu, görkemini ve kutsallığını yansıtan bu külliyeler, kültür tarihimizin canlı birer temsilcisi olarak, her yıl gökyüzünde tekrarlanan yeni bir yaratılış ritüeliyle ebediyet kazanmaktadır.

Kaynakça

- Akın, Günkut (1996). "Edirne Selimiye Camiindeki Müezzin Mahfili Üzerine Düşünceler". Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri. Ankara: AKM Başkanlığı Yay.
- Aktulum, Kubilay (2012). Folklor ve Metinlerarasılık, Konya: Çizgi Kitapevi.
- Arel, Ayda (1996). "Mimaride Görenek, Yenilik ve Mimar Sinan". Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri. Ankara: AKM Başkanlığı Yay.
- Arıkan, Metin (2008). "Küreselleşme ve Millî Kimlik Açısından Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması". Kültür Bakanlığı VII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi. Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt: VIII/2. s. 1-8.
- Eliade, Mircea (1993). Mitlerin Özellikleri. İstanbul: Simavi Yay.
- Eliade, Mircea (1994). Ebedi Dönüş Mitosu. Ankara: İmge Kitabevi.

- Esin , Emel(2001). Türk Kozmolojisine Giriş. İstanbul: Kabalcı Yay.
- Esin, Emel (2003). Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler. İstanbul: Kabalcı Yay.
- Esin, Emel (2006). Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu. İstanbul: Kabalcı Yay.
- Kuban, Doğan (1997). Sinan'ın Sanatı ve Selimiye, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Raglan, Lord (2005). “Mit ve Ritüel”, (Çev: Evrim Özün Ölçer). Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar-2, Ankara: Geleneksel Yay.
- Ramazanoğlu, Gözde (1995). Mimar Sinan'da Tezyinat Anlayışı Ankara:Kültür Bakanlığı Yay.
- Türkmen, Fikret (1974). “Türk Halk Hikâyelerinde Gökyüzü ile İlgili Alegoriler”. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri. Ankara.